

DOI
УДК 94 (477.86) «1920/2010»
Богдана Карабін (м. Черкаси)
доктор філософії зі спеціальності
032 Історія та археологія
E-mail: karabindana26@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2738-8677>

Віталій Крижанівський (м. Київ)
кандидат історичних наук,
старший викладач кафедри історії,
правознавства та методики навчання
ГНПУ ім. О. Довженка;
провідний науковий співробітник
відділу давніх актів ЦДІАК України
E-mail: vitkryzh@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0958-253X>

Теоретико-методологічні засади наукових студій подвижника краєзнавчого руху на Черкащині М. Ф. Пономаренка (1920–2010)

Мета наукової статті полягає в дослідженні теоретико-методологічних засад наукових студій краєзнавця М. Пономаренка. Методологічною основою даного дослідження є принципи історизму, об'єктивності та всебічності. Зазначені принципи було зреалізовано шляхом застосування історико-генетичного, проблемно-хронологічного методів. Наукова новизна статті полягає в тому, що вперше визначено зміст та простежено еволюцію теоретико-методологічних засад наукових студій М. Пономаренка в контексті ідеологічних маркерів епохи. Основні результати дослідження. Акцентовано, що М. Пономаренка можна вважати істориком-нонкомформістом, який намагається в умовах жорстких методологічних, тематичних обмежень радянської доби зберегти індивідуальність як на теоретико-методологічному, так і конкретно-історичному рівні. З'ясовано, що як історик-позитивіст М. Пономаренко сформувався під впливом наукової спадщини представників народницької історіографії В. Антоновича та М. Грушевського. Визначено, що у своїх дослідженнях Михайло Федорович визнавав всемогутність «позитивного» знання, яке конструюється тільки на основі історичних фактів, які взяті з репрезентативної джерельної бази. Для М. Пономаренка головним Героєм історії був український народ. Зрозуміло, що у творчій спадщині М. Пономаренка 1970-х – першої половини 1980-х рр. прослідковуються канони радянського нарративу, як: ідея класового антагонізму, концепція воз'єднання двох братніх народів в результаті Переяславської Ради (1654), концепція «радянського народу» та визначального впливу «старшого брата» та ін. Досліджено, що після здобуття Україною незалежності дослідник відмовився від положень радянської історіографії та повернувся до народницької традиції висвітлення минулого України.

Ключові слова: краєзнавство, методологія, історіографія, історія України, позитивізм, радянська доба.

Bohdana Karabin (Cherkasy)
Doctor of Philosophy with specialties
032 History and Archeology,
independent researcher.
E-mail: karabindana26@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2738-8677>

Vitalii Kryzhanivskyi (Kyiv)
Candidate of Historical Sciences,
Senior Lecturer at the Department of History,
Jurisprudence and Teaching Methods of O. Dovzhenko
National Pedagogical University;
Leading Researcher at the Department of
Ancient Acts of the Central State Archives of Ukraine
E-mail: vitkryzh@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0958-253X>

Theoretical and methodological foundations of scientific research of the ascetic of the local history movement in Cherkasy region M.F. Ponomarenko (1920–2010)

Abstract. The purpose of the research article is to analyse the theoretical and methodological foundations of the scientific research of local historian M. Ponomarenko. The methodological basis of this research is the principles of historicism, objectivity and comprehensiveness. The above principles were implemented through the use of historical and genetic, problematic and chronological research methods. The academic novelty of the article consists in the fact that the content and evolution of the theoretical

and methodological basis of M. Ponomarenko's scientific research in the context of ideological markers of the era are defined for the first time. Key findings. It is established that the theoretical and methodological basis of the researcher's works combined two historiographical traditions: the populist and Soviet ones of the 1930s-1980s. It is emphasized that M. Ponomarenko can be considered a nonconformist historian who tried to preserve his individuality both at the theoretical and methodological and specific historical levels under the severe methodological and thematic restrictions of the Soviet era. It is found that as a positivist historian, M. Ponomarenko developed under the influence of the scientific heritage of representatives of the populist historiography of V. Antonovych and M. Hrushevsky. It is determined that Mykhailo Fedorovych recognised in his research the omnipotence of "positive" knowledge, which is constructed only on the basis of historical facts taken from a representative source base. According to M. Ponomarenko, the Ukrainian people were the main Hero of history. Besides, the article reveals the following basic features of Soviet historiography (1930s-1980s) in M. Ponomarenko's creative heritage: the idea of class antagonism, the concept of reunification of two fraternal peoples as a result of the Pereiaslav Agreement (1654), the concept of the «Soviet people» and the determining influence of the «older brother», etc. The article shows that after Ukraine gained independence, the researcher abandoned the provisions of Soviet historiography and returned to the folklore tradition of covering Ukraine's past.

Key words: local history, methodology, historiography, history of Ukraine, positivism, the Soviet era.

Відродження та розвиток краєзнавчого руху на Черкащині 1950-х – 2000-х рр. був неможливий без титанічної праці золотоніського дослідника-подвижника Михайла Федоровича Пономаренка (1920–2010). М. Пономаренко багато десятиліть для краєзнавців Черкащини був беззаперечним авторитетом, перу якого належали майже 1 тисяча науково-популярних та наукових праць, розвідок з актуальних питань історії містечок та сіл, археології, топоніміки, шевченкознавства, літературознавства, мистецтвознавства Черкаської області та України. Наукова та організаційно-краєзнавча робота дослідника була належно оцінена сучасниками. Михайло Федорович був відзначений премією імені В. Антоновича Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, а 1994 р. – обласною літературно-краєзнавчою премією імені М. Максимовича.

У 2000-х – 2020-х рр. з'являються науково-популярні розвідки та наукові статті, присвячені життєвому шляху (В. Трохименко¹), педагогічній (Л. Дядик²), науковій (Г. Голиш³, М. Деєв⁴), просвітницькій (П. Соса⁵, В. Хоменко⁶), організаційно-краєзнавчій (М. Борщ⁷, В. Бурій⁸, В. Мельниченко⁹) діяльності краєзнавця. Проте, в цих дослідженнях не отримало належного висвітлення проблема осмислення наукового інструментарію краєзнавця. Тому в нашій статті сфокусуємо нашу увагу на розкритті теоретико-методологічних засад наукових студій Михайла Федоровича Пономаренка в радянську та пострадянську добу.

М. Пономаренка можна з упевненістю назвати істориком-нонконформістом, який намагався в умовах жорстких методологічних, тематичних обмежень радянської доби зберегти індивідуальність як на теоретико-методологічному, так і

¹ Трохименко В. Патріарх українського краєзнавства, народний академік М. Пономаренко // Бо ти на землі – людина. Черкаси, 2006. С. 365–373.

² Дядик Л. Д. Видатний краєзнавець і педагог Черкащини // Педагогічний вісник. 2020. № 4, С. 65–66.

³ Голиш Г. М. Історія Золотоніщини XVIII – поч. XX ст.: джерелознавчий аспект // Черкащина в контексті історії України: матеріали III наук.– краєзн. конф. Черкащини. Черкаси, 2008. С. 299–307.

⁴ Деєв М. М. Краєзнавча та просвітницька діяльність Михайла Федоровича Пономаренка // Юний краєзнавець Черкащини. Черкаси, 2014. Чис.10–11. С. 100–107.

⁵ Соса П. П. Біобібліографічний словник краєзнавців України. Пономаренко М. Ф. // Краєзнавство. 1994. № 1–2. С. 17–19.

⁶ Хоменко В. Народний академік // Силуети. К. 2016. С. 14–18

⁷ Борщ М. 2005. Перший директор Золотоніського музею. З вершини славетних Черкащан. Краєзнавчі нариси, вірші, поеми. Черкаси, 2013. С. 303–309.

⁸ Бурій В. М. Патріарх краєзнавства Шевченкового краю – М.Ф. Пономаренко // Катеринопільський вісник. 2002, 1 жовтня. С. 3.

⁹ Мельниченко В. М. З любов'ю до Черкащини // Михайло Пономаренко: з любов'ю до Черкащини. Збірник статей, спогадів про М. Ф. Пономаренка та його вибраних публікацій / упор. В. М. Мельниченко. Черкаси: «Вертикаль», 2020. С. 3–13.

конкретно-історичному рівнях. Теоретико-методологічна база наукових студій краєзнавця в радянську добу поєднувала дві історіографічні традиції: народницьку та радянську 1930–1980-х рр.

Подібне поєднання обумовлювалося кількома чинниками:

1. М. Пономаренко походив із сім'ї сільської інтелігенції, яка мала прекрасну бібліотеку, в якій були праці відомих українських істориків В. Антоновича, М. Грушевського, М. Максимовича. Золотоніський краєзнавець М. Пономаренко в радянську добу став дипломованим учителем іноземної мови, тому його шлях у краєзнавчі студії пролягав через самостійне осмислення спадщини українських дореволюційних істориків та авторитетних представників радянської історичної науки.

Зрозуміло, що в репресивні 1970-ті – першу половину 1980-х рр. радянський наратив домінував у працях краєзнавця. У часи Перебудови М. Пономаренко активно долучається до політичного життя Черкащини, бере участь у роботі регіонального осередку Народного руху України за перебудову, розриває з радянським наративом і повертається до народницької історичної традиції.

2. М. Пономаренко проявляє себе як талановитий дослідник досить пізно – у 1960-х рр. У цей період не тільки відбувається часткове повернення до наукового обігу спадщина українських істориків М. Максимовича, О. Лазаревського, М. Грушевського¹⁰, але й формується плеяда радянських істориків-реформістів (Ф. Шевченко, О. Апанович, І. Крип'якевич, Я. Дзира, О. Компан, М. Марченко, Я. Дашкевич), які намагалися розсунути/обійти межі радянського гранд-наративу¹¹. Зрозуміло, що за таких віднос-

но сприятливих умов М. Пономаренко міг собі дозволити в часи політичної лібералізації певний відхід від домінуючого радянського наративу.

Серед представників народницької історіографії визначальний вплив на М. Пономаренка здійснили вітчизняні дореволюційні історики-позитивісти В. Антонович та М. Грушевський. Це узалежнення виявлялося на кількох рівнях.

По-перше, віра у всемогутність «позитивного» знання, яке конструюється *тільки* на основі історичних фактів, а не домислу. Наприклад, у своїй рецензії на «Путівник по Черкащині» (1967) краєзнавець зауважив: «... автори посилаються на легенду, згідно з якою за часів Київської Русі якийсь князь Юрій мав замок на горі, де нині Сміла. Але таке твердження – легенда, а не «історичні дані»...»¹².

По-друге, історичні факти можна отримати як з наукових (історіографічних), актових, літописних, так і зображальних, речових та інших джерел. Причому, при виборі історіографічного джерела Михайло Федорович орієнтувався на науковий рівень праці, а не на її ідеологічну основу. Так, у своїх рецензіях 1967–1970 рр. у журналі «Архіви України» М. Пономаренко сміливо посилається як на праці українських малознаних («История Русов, или Малой России» (1846)) та «буржуазних істориків» В. Антоновича («Очерки истории Великого княжества Литовского» (1878)), М. Грушевського («Історія України-Руси» (1907)), так і польські праці М. Стрийковського («Хроніка...» (1846) та «Słownik geograficzny królestwa Polskiego...» (1895))¹³.

Доречно зазначити, що М. Грушевський в українській радянській історичній науці був частково реабілітований тільки 1966 році.¹⁴ Ми-

¹⁰ Шевченко Ф. Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну // Український історичний журнал. 1966. № 11. С. 13–31; Шевченко Ф. Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну // Наука і суспільство. 1967. № 3. С. 57; Острянин Д. Світогляд М. О. Максимовича. К.: Вид-во АН УРСР, 1960. 164 с., Сарбей В. Історичні погляди О. М. Лазаревського. К.: Вид-во АН УРСР, 1961. 192 с.

¹¹ Ясь О. Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок ХІХ – 80-ті роки ХХ ст.). К.: НАН України, 2014. Ч. 2. С. 284–347.

¹² Макаренко Г., Пономаренко М. Путівник по Черкащині // Архіви України. 1967. № 3 (83). С. 8.

¹³ Макаренко Г., Пономаренко М. Путівник по Черкащині // Архіви України. 1967. № 3 (83). С. 81; Пономаренко М., Іванченко М. Г., Хоменко В. М. Звенигородщина. Архіви України. 1970. С. 81.

¹⁴ Шевченківський словник: у 2 томах. Київ, 1976–1978. URL: <http://izbornyk.org.ua/shevchenko/slovn.htm>; «Істину встановлює суд історії»: збірник на пошану Ф. П. Шевченка: в 2-х т. / УНДІАСД, Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, Інститут археології, Інститут історії України Національної академії наук України; упоряд.: С. Батуріна, Г. Боряк, І. Корчемна, Л. Дубровіна, І. Матяш, О. Титаренко; у підготовці видання брали участь: Л. Андрієвська, О. Бернікова, Л. Васько, Л. Демченко, Н. Лісунова, Н. Московченко, Н. Павловська, І. Мага, І. Прокопенко, О. Степченко; вступне слово Дмитра Табачника; відп. ред. Геннадій Боряк. Київ, 2004. 784 с.

хайло Федорович уважав В. Антоновича одним із кращих фахівців із середньовічної та ранньомодерної історії Правобережної України. Тому в своїй рецензії на «Путівник по Черкащині» (1967) наводить дату заснування міста Черкаси за В. Антоновичем, а не давньоруським літописцем¹⁵. Окрім історичних дореволюційних праць, М. Пономаренко також звертався й до дореволюційної спадщини з актуальних питань топоніміки Слобожанщини та Галичини, не акцентуючи уваги на перевагах дослідників радянської доби¹⁶.

Утім, для своїх наукових праць М. Пономаренко, левову частину історичних фактів отримував з першоджерел. Більшість публікацій дослідника в серйозних наукових журналах та науково-популярних нарисах у газетах ґрунтувалася на репрезентабельній джерельній базі. Наприклад, у своєму короткому нарисі «Поети Золотоніщини – співці Жовтня» (1983) про творчість Онопрія Василенка та Василя Піка використав 3 номери місцевої газети «Вісті» за 1920 р. (11 лютого; 27 лютого; 27 жовтня)¹⁷. В іншій коротенькій розвідці про Лесю Українку «Крізь рогатки царської цензури» (1971) використав відомості з Каталогу Золотоніської земської бібліотеки за 1909 р. та спогади уманчанина Андрія Чужого¹⁸. М. Пономаренко розумів, що, досліджуючи актуальні проблеми локальної історії ХХ ст., неможливо спиратися тільки на матеріали, що зберігаються в державних архівах, а необхідно формувати власну колекцію джерел з історії Золотоніщини. Це було одним із факторів, що спонукали М. Пономаренка створити Золотоніський народний краєзнавчий музей. Спогади вищезгаданого Андрія Чужого зберігалися саме у фондах цього музею.

Утім частина цінних джерел зберігалася в сімейному архіві М. Пономаренка. Сам краєзнавець у листі до Є. Кирилюка від 4 лютого 1970 р.

характеризує його таким чином: «... Припізнаююсь з поданням доповіді «Гарас Шевченко й Михайло Кречмер. З тиждень розшукував матеріли у своєму великому, але безладному архіві...»¹⁹. В окремих випадках відомі українські вчені зверталися до М. Пономаренка з проханням повідомити відомості з окремих джерел. Так, знаний український літературознавець, доктор філологічних наук Л. Махновець у своєму листі до Михайла Федоровича від 17 червня 1972 р. просив подати вихідні дані документа про дату народження Стефана Томари²⁰. При вивченні середньовічної та ранньомодерної історії Черкащини та України дослідник системно використовував матеріали, які були опубліковані російськими та українськими вченими («Полное собрание русских летописей» (1843; 1856; 1962; 1980), «Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы» (1953), «География Пахимера история о Михаиле и Андронике Палеологах» (1892), «Путешествие в восточные страны Плано Карпини и Рубрука» (1957), «Архив Юго-Западной России» (1866)), австрійськими, чеськими дослідниками (Miklosich Fr. Monumenta serbica. Viennae, 1858; Archiv cesky clli stare pisemne pamatky ceske I moravske, cebrane z archive domacich I cizich, I dil. Praha, 1840), польськими науковцями («Zrodla doziejowe» (Т. XXI, Варшава, 1897)) та ін.^{21 22 23}.

По-третє, документи минулого мають піддаватися системному аналізу («критичний метод»), що дозволить отримати якісний «історичний факт». Модель аналізу джерельної бази на зламі ХІХ–ХХ ст. запропонували відомі представники французької методичної школи Шарль-Віктор Ланглуа та Шарль Сеньобос²⁴. М. Пономаренко продовжував традиції українських позитивістів, які орієнтувалися на досягнення своїх європейських колег.

Найбільш повно програма роботи з джерелами представлена у статтях Михайла Федоровича «Ономастичні відомості в "Історії міст і сіл

¹⁵ Макаренко Г., Пономаренко М. Путівник по Черкащині // Архіви України. 1967. № 3 (83). С. 81.

¹⁶ Пономаренко М. Ономастичні відомості з «Історії міст і сіл Української РСР» // Український історичний журнал. 1968. № 12. С. 101.

¹⁷ Пономаренко М. Поети Золотоніщини – співці Жовтня // Прапор Леніна. 1983. 15 січня.

¹⁸ Пономаренко М. Крізь рогатки царської цензури // Прапор Леніна. 1971. 25 лютого.

¹⁹ Листи Пономаренка М. Ф. до Є. П. Кирилюка лютий 1970 р. // ЦДАМЛМУ, ф. 184, оп. 1, спр. 234, арк. 1–2.

²⁰ Лист Махновця Л. Є. до Пономаренка М. Ф. 14 червня 1972 р. // ЦДАМЛМУ, ф. 1198, оп.1, спр. 85, арк. 1. Спр. 85. Арк. 1.

²¹ Макаренко Г., Пономаренко М. Путівник по Черкащині // Архіви України. 1967. № 3 (83). С. 81.

²² Пономаренко М. Богуслав чи Буслав // Український історичний журнал. 1971. № 9. С. 94–95.

²³ Пономаренко М. Черкаси: таємниця топоніма. Український історичний журнал. 1991, № 4. С. 67–76.

²⁴ Яковенко Н. Вступ до історії: монографія. Київ: Критика, 2007. С. 161

Української РСР» та «Богуслав чи Буслав?»: 1) необхідно використовувати кілька видів, типів документів для верифікації інформації з них про назви населених пунктів; 2) джерельна база має бути репрезентативною, тобто достатньою для розкриття проблеми. Наприклад, при вивченні питання назви міста Богуслава Михайло Федорович використовував відомості з українських, чеських, словенських пам'яток; 3) при роботі з документами доби середньовіччя та ранньомодерної доби необхідно максимально зберігати фонетичні, стилістичні та граматичні особливості тексту. Наприклад, М. Пономаренко звернув увагу, що в розвідках видання «Історія міст і сіл Української РСР. Полтавська область» подають модернізовані назви населених пунктів: Говтва (1095) замість Голотвь, Пісочинь (1092) замість Песочень та ін. На думку М. Пономаренка, саме дотримання цих вимог у роботі з першоджерелами дозволяло досліднику уникнути «суб'єктивізму і поверховості» та з'ясувати об'єктивну суть явища, що вивчалось²⁵.

По-четверте, М. Пономаренко наслідував напрацювання вітчизняних істориків М. Костомарова, В. Антоновича та М. Грушевського, тому в його працях центральним героєм історії є український народ, в окремих випадках – український та російський народи.

Утім, творча спадщина М. Пономаренка істотно відображає й базові ознаки радянської історіографії (1930–1980-х рр.). Починаючи з 1930-х рр., в українській історіографії при аналізі суспільних явищ, культурних процесів від доби рабовласницького суспільства до ХХ ст. домінують позиції посідає класовий дискурс.

Класовий дискурс передбачав дотримання двох базових вимог. По-перше, під народом мало розумітися не все населення, а тільки «експлуатовані класи», «трудоарі». Наприклад, у нарисі про Івана Ле («Весна життя») М. Пономаренко приписує письменнику такі слова: «... кожне

слово Леніна було близьке нам, бо він говорив про нас, про *трудоарі* усієї великої Росії, про мою *українську трудову сім'ю*, про землю, яка має належати тільки *народові*». В іншому своєму нарисі про Лесю Українку («Крізь рогатки царської цензури») знаходимо такі слова: «Царат не бажав, щоб вогняне слово Лесі Українки захоплювало серце *трудоарі*»; у поетесі вбачали «борця як за національне, так і за соціальне виволонення трудового народу»²⁶.

Доречно зазначити, що концепція «трудоарі» в радянській історіографії в 1960–1980-х рр. доповнюється тезою, яка вперше була проголошена в Програмі КПРС за 1961 р. про формування радянського народу як «нової історичної спільності людей». Так, у статті М. Пономаренка «Дніпрянський орел» (1971) про учасника війни 1812 р. Д. Невіровського є така теза: «*Радянський народ* шанує Д. Невіровського як видатного полководця»²⁷.

По-друге, невід'ємною частиною класового дискурсу була ідея класової боротьби²⁸. Так, наприклад, у нарисі «Домантів» (1962) яскраво простежується ідея класової боротьби в XVII–XVIII ст.: «козацька старшина захоплювала цілі села і намагалася відродити все те, що було скасовано козацькою шаблею», «протягом своєї тривалої історії Домантів був одним із центрів боротьби козацько-селянських мас проти своїх та чужих експлуататорів»²⁹. У руслі класового дискурсу Михайло Федорович у своїх статтях 1960–1970-х рр. при висвітленні історії сіл Золотоніського району XVI–XIX ст. акцент робив на історії козацько-селянських повстань 1620–1630-х рр., переяславському повстанні 1666 р., гайдамацькому русі середини XVIII ст., поодиноких селянських виступах в XIX ст.³⁰

Найбільш повно ідея класової боротьби простежується при інтерпретації подій на Золотоніщині, Черкащині та Україні загалом у ХХ ст. Так, у своїй статті «Каврай» (1971) дослідник

²⁵ Пономаренко М. Богуслав чи Буслав // Український історичний журнал. 1971. № 9. С. 94–95; Пономаренко М. Ономастичні відомості з «Історії міст і сіл Української РСР» // Український історичний журнал. 1968. №12. С. 94–101.

²⁶ Пономаренко М. Весна життя // Прапор Леніна. 1970. 8 січня; Пономаренко М. Крізь рогатки царської цензури // Прапор Леніна. 1971. 25 лютого.

²⁷ Калакура Я. С. Українська історіографія : курс лекцій. Київ : Генеза, 2004. С. 366; Пономаренко М. Дніпрянський орел // Прапор Леніна. 1971. 30 жовтня.

²⁸ Яремчук В. Минуле України в історичній науці УРСР після сталінської доби. Острог : Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2009. С. 32–33.

²⁹ Пономаренко М. Домантів // Молодь Черкащини. 1962. 11 травня.

³⁰ Пономаренко М. Золотоноша – 300 років тому // Прапор Леніна. 1967. 4 травня; Пономаренко М. Каврай // Прапор Леніна. 1971. 11 вересня.

зазначив, що у січні 1918 р. «ревком розподілив між бідними селянами поміщицьку та значну частину куркульської землі і реманенту... Але наслідками своєї праці скористатися не вдалося, бо в березні Каврай опинився під чоботом німецьких загарбників. Багаті відібрали не тільки втрачену землю, але й примусили бідняків позвонити врожай до їхніх комор...»³¹. У низці публікацій під назвою «Революція 1905–1907 р. на Золотоніщині» (1975) містяться подібні висловлювання: «лише одна партія – соціал-демократів-більшовиків виражала інтереси робітників та незаможного селянства», «трудолюбці України, зазнаючи жорстокого визиску з боку російських, українських та чужоземних поміщиків і буржуазії, перебували в умовах політичного безправ'я»³².

У працях М. Пономаренка 1950–1980-х рр. яскраво простежуються інтерпретації подій минулого Золотоніщини – Черкащини, України загалом суспільно-політичного, соціально-економічного та культурно-освітнього характеру, які були представлені в українському грант-наративі цього періоду:

а) Переяславська рада – возз'єднання двох братніх народів.

Так, 1973 р. М. Пономаренко написав нарис «Вікопомне возз'єднання» (1973) про Переяславську раду 1654 р. У ньому краєзнавець використовує наратив того часу «Возз'єднання України з Росією мало величезне прогресивне значення для дальшого політичного, економічного і культурного розвитку українського та російського народів» (тут він цитує В. Голобуць-

кого)³³. Термін «возз'єднання» трапляється в публікаціях М. Пономаренка, присвячених Б. Хмельницькому, до 1991 р. Доречно зауважити, що з 1952 р. в українській історичній науці (А. Барабой, М. Петровський) домінував радянський канон репрезентації минулого, відповідно до якого події 1654 р. розумілися як «приєднання» до Московського царства³⁴. Тільки починаючи з 1953–1954 рр., набуває поширення та утверджується як непорушний офіційний канон теза про «возз'єднання» двох братніх народів³⁵. Зрозуміло, що М. Пономаренко не міг, а редакція місцевої газети не дозволила б порушити офіційний канон при висвітленні Переяславської ради 1654 р. Дослідників, які намагалися поставити це під сумнів, звільняли з роботи та піддавали гонінням. Наприклад, М. Брайчевський за публікацію своєї статті про недоцільність використання терміна «возз'єднання» втратив роботу в системі АН УРСР³⁶.

Після здобуття Україною незалежності Михайло Федорович відходить від цього канону й у своїй праці «Тріумф і трагедія» (1995) стверджує позицію, яку відстоювали відомі українські вчені М. Грушевський, О. Попов, В. Липинський, О. Оглоблин, М. Брайчевський, що «не було ні возз'єднання, ні приєднання – це був союз»³⁷.

б) Українська революція 1917–1921 рр. як протистояння українських буржуазних націоналістів, яких підтримували інтервенти-капіталісти, та українських трударів, яким допомагав великий російський народ робітників та селян»³⁸.

Так, у своїй статті «Поети Золотоніщини – співці Жовтня» М. Пономаренко поетів Охріма

³¹ Пономаренко М. Каврай // Прапор Леніна. 1971. 11 вересня.

³² Пономаренко М. Революція 1905–1907 років на Золотоніщині // Прапор Леніна. 1975. 1, 8, 13, 20, 25 лютого; 4, 13, 15, 20, 27, 29 березня; 3, 12, 15, 17 квітня.

³³ Пономаренко М. Місто фортеця // Прапор Леніна. 1981. 9 квітня.

³⁴ Ясь О. Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок ХІХ – 80-ті роки ХХ ст.): у 2 ч. Ч. 1. / відп. ред. В. А. Смолій. НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 2014. С. 299–300.

³⁵ Ясь О. Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок ХІХ – 80-ті роки ХХ ст.): у 2 ч. Ч. 1. / відп. ред. В. А. Смолій. НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 2014. С. 314.

³⁶ Брайчевський М. Приєднання чи возз'єднання // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження) / ред. кол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич. Київ, 2003. С. 294–298.

³⁷ «Истину встановлює суд історії»: збірник на пошану Ф. П. Шевченка: в 2-х т. / УНДІАСД, Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, Інститут археології, Інститут історії України Національної академії наук України; упоряд.: С. Батуріна, Г. Боряк, І. Корчемна, Л. Дубровіна, І. Матяш, О. Титаренко; у підготовці видання брали участь: Л. Андрієвська, О. Бернікова, Л. Васько, Л. Демченко, Н. Лісунова, Н. Московченко, Н. Павловська, І. Мага, І. Прокопенко, О. Степченко; вступне слово Дмитра Табачника; відп. ред. Геннадій Боряк. Київ, 2004. С. 59, 127, 166, 524 – 604; *Калакура Я. С.* Українська історіографія: курс лекцій. Київ: Генеза, 2004. 496 с.

³⁸ *Калакура Я. С.* Українська історіографія: курс лекцій. Київ: Генеза, 2004. С. 344.

Варнака та Василя Піку характеризує як політичних опонентів, як «українських буржуазних націоналістів», «бандитизм петлюрівського отамана Юрка Тютюнника». Михайло Федорович так охарактеризував твір Василя Піки «Отаман Тютюн» (1920): «Цей блискучий антипетлюрівський памфлет, в якому використовується фольклорний паралелізм, викриває антинародну суть українського буржуазного націоналізму»³⁹.

В інших нарисах знаходимо подібні епітети для політичних опонентів більшовиків: «вороги-гетьманці», «контрреволюційні банди», «німецько-гетьманський окупаційний режим», «кайзерівсько-гайдамацькі полчища», «лігво націоналістичної банди». У нарисі «Перший комісар Золотоноші» про А. Прихідька є номінація «жовтоблакитники буржуазно-націоналістичної Центральної Ради» та ін.⁴⁰.

в) *Історія Комуністичної партії та відомих її діячів та революціонерів загальносоюзного та регіонального рівня.*

1970 р. в СРСР святкували 100-річний ювілей В. Леніна на загальнодержавному та місцевому рівнях. 21 квітня 1970 р. в газеті «Прапор Леніна» було опубліковано замітку М. Пономаренка «Портрет Ілліча з насіння». У своїй розвідці дослідник повідомляв громадськості про картину з насіння сільськогосподарських культур, яку в 1928 р. виконав золотонішець Ізяслав Бендецький, проявляючи «безмежну любов до великого вождя світового

пролетаріату». Як зазначив М. Пономаренко, робота була передана до ВУЦВК та отримала позитивну оцінку наркома освіти СРСР А. Луначарського⁴¹.

В період 1978–1980 рр. М. Пономаренко написав статті «Золотоніська повітова більшовицька організація»⁴², «Другий з'їзд РДСРП»⁴³, «Комсомолія Золотоніщини»⁴⁴, «Бесіди про Г. І. Петровського»⁴⁵, «Г. І. Петровський і Золотоніщина»⁴⁶, «Г. І. Петровський у Золотоноші»⁴⁷ 1983 р. з нагоди відзначення 80-ї річниці Другого з'їзду РСДРП у газеті «Прапор Леніна» опублікував низку нарисів про революційних діячів Золотоніщини: Т. Терещенка (Лебеда), Л. Ніколаєва-Осінського, С. Кирдоди⁴⁸. Доречно зауважити, що ці заідеологізовані статті також вводили в науковий обіг нові історичні факти.

У добу Незалежності М. Пономаренко свій фокус зміщує на загальнодержавних та локальних діячів Української Народної Республіки, Української Держави. Так? у 1993–1994 рр. вийшли статті М. Пономаренка «Сергій Шелухин»⁴⁹ та «Золотоніська контрреволюційна повстанська організація»⁵⁰. У 1999 р. до 80-ї річниці Української революції опубліковано статті «Під чорними прапорами»⁵¹ про діяльність Н. Махна, «Вогняний – 19 рік»⁵², «Отаман Зелений»⁵³, «"Червоні" громлять "Зелених"»⁵⁴. У 1996 р. в альманасі «Холодний Яр» побачила світ стаття М. Пономаренка про Холодноярську республіку, у 2003 р. вона ввійшла до культурологічного

³⁹ Пономаренко М. Поети Золотоніщини – співці Жовтня // Прапор Леніна. 1983. 15 січня.

⁴⁰ Пономаренко М. Дореволюційні маївки на Черкащині // Прапор Леніна. 1970. 1 травня; Пономаренко М. Маївка в Золотоноші // Прапор Леніна. 1974. 1 травня; Пономаренко М. Жовтень на Золотоніщині // Прапор Леніна. 1987. 15, 20, 25 серпня ; 1, 10, 22, 26 вересня.

⁴¹ Пономаренко М. Портрет Ілліча з насіння // Прапор Леніна. 1970. 21 квітня; Пономаренко М. Портрет з насіння // Прапор Леніна. 1980. 22 квітня.

⁴² Пономаренко М. Золотоніська повітова більшовицька організація // Прапор Леніна. 1978. 27 червня.

⁴³ Пономаренко М. Другий з'їзд РСДРП і Золотоніщина // Прапор Леніна. 1978. 4 липня.

⁴⁴ Пономаренко М. Комсомолія Золотоніщини // Прапор Леніна. 1978. 29 серпня ; 5, 21, 26, 28 вересня ; 3, 5, 10, 12, 17, 21, 24 жовтня.

⁴⁵ Пономаренко М. Бесіди про Г. І. Петровського // Прапор Леніна. 1978. 4 лютого.

⁴⁶ Пономаренко М. Г. І. Петровський у Золотоноші // Прапор Леніна. 1980. 22 листопада.

⁴⁷ Пономаренко М. Г. І. Петровський і Золотоніщина // Прапор Леніна. 1978. 9 лютого.

⁴⁸ Пономаренко М. З Леніним у серці // Прапор Леніна. 1983. 19 липня; Пономаренко М. Видний революційний діяч Золотоноші // Прапор Леніна. 1983. 28 липня; Пономаренко М. Комуніст Терещенко (Лебідь) // Прапор Леніна. 1983. 6 серпня.

⁴⁹ Пономаренко М. Сергій Шелухін // Златокрай. 1993. 31 липня.

⁵⁰ Пономаренко М. Золотоніська контрреволюційна повстанська організація // Златокрай. 1994. 22 жовтня.

⁵¹ Пономаренко М. Під чорними прапорами // Златокрай. 1999. 30 квітня ; 12 травня.

⁵² Пономаренко М. Вогняний-19 // Златокрай. 1999. 16 липня.

⁵³ Пономаренко М. Отаман Зелений // Златокрай. 1999. 23 липня.

⁵⁴ Пономаренко М. «Червоні» громлять «Зелених» // Златокрай. 1999. 10 вересня.

збірника «Холодноярська республіка. Черкаський край – земля Богдана і Тараса»⁵⁵.

2) *Історія Другої світової війни.*

Зауважимо, що для наукової спадщини М. Пономаренка не було притаманне сталінофільство. Дослідник намагався розкрити участь земляків у Другій світовій війні як в окремих розвідках про села Золотоніщини в 1960–1970-х рр.⁵⁶, так і в спеціальних статтях до 40-річчя Перемоги^{57 58}, а також висвітлював життєпис окремих військових. Так, у нарисах «Від Волги до Берліна»⁵⁹ та «Під грім гармат»⁶⁰ розкривається бойовий шлях уродженця с. Матвіївки артилериста Я. Андрущенка (Андрюшенка); «Захисник одеського неба» – про льотчика з с. Великий Хутір С. Куницю⁶¹; «Воїн із Дібрівки» – про бойовий шлях сержанта В. Рибалки⁶².

2) *Багатівікова дружба українського на російського народів та визначальний вплив «старшого брата» на культурний, політичний та економічний розвиток України.*

1966 р. М. Пономаренко надрукував статтю «Суворов на Черкащині», у якій описано подорож Катерини II на південь України (1787), відзначено важливість приєднання Кримського ханства («розбійницької держави») до Російської імперії (1783)⁶³. Особливу увагу приділяв М. Пономаренко землякам – учасникам війни

1812 р. (Д. Невіровський, уродженець с. Прохорівка, Канівський р-н)^{64 65}, декабристського руху (І. Сухинов)⁶⁶, С. Краснокутського (його мати була власницею маєтку в с. Мицалівка)⁶⁷, Кримської війни (В. Завійко)⁶⁸. У статтях «Кіндрат Рилєєв і Черкащина»(1970)⁶⁹, «М. О. Некрасов і Т. Г. Шевченко»⁷⁰ (1972), «Ідейна боротьба навколо Кобзаря»⁷¹ (1981) він зазначав, що творчість і діяльність Т. Шевченка – це «неоціненний внесок у розвиток загальноросійського визвольного руху».

З початком доби Незалежності в дослідницькому доробку М. Пономаренка вагому роль починають відігравати матеріали на тему Голодомору («Голод 32–33 років» (2001)⁷²); історія церкви («Красногірський монастир» (1992))⁷³; репресій («Репресії на Золотоніщині» (1993))⁷⁴; козацтва («Хмельниччина на Черкащині» (1992, 1995)⁷⁵).

Отже, теоретико-методологічні основи наукових досліджень М. Пономаренка в радянський період поєднували дві історіографічні традиції: народницьку та радянську, яка переважала в складні 1970-ті – першу половину 1980-х років. Після проголошення незалежності України дослідник відмовився від радянської історіографії та повернувся до народницького підходу у висвітленні історії рідного краю.

⁵⁵ Пономаренко М. Холодноярська республіка // Черкаський край – земля Богдана і Тараса : культурологічний збірник. Київ, 2003. С. 594–605.

⁵⁶ Пономаренко М. Золотоніське підпілля // Прапор Леніна. 1965. 11 травня.

⁵⁷ Пономаренко М. Воїн і поет // Прапор Леніна. 1984. 20 вересня.

⁵⁸ Пономаренко М. У небі над Москвою // Прапор Леніна. 1984. 29 листопада.

⁵⁹ Пономаренко М. Від Волги до Берліна // Прапор Леніна. 1983. 19 листопада.

⁶⁰ Пономаренко М. Під грім гармат // Прапор Леніна. 1984. 18 вересня.

⁶¹ Пономаренко М. Захисник одеського неба // Прапор Леніна. 1984. 25 серпня.

⁶² Пономаренко М. Воїн із Дібрівки // Прапор Леніна. 1984. 25 жовтня.

⁶³ Статті та дописи Пономаренка М. Ф. // ДАЧО, ф. Р.-5428, оп. 1, спр. 47, арк. 10.

⁶⁴ Пономаренко М. Дніпрянський орел // Прапор Леніна. 1971. 30 жовтня.

⁶⁵ Пономаренко М. Герой 1812 року // Прапор Леніна. 1974. 16 листопада.

⁶⁶ Пономаренко М. Адмірал-герой // Прапор Леніна. 1977. 1 лютого.

⁶⁷ Пономаренко М. Декабрист Семен Краснокутський // Прапор Леніна. 1980. 12 червня.

⁶⁸ Пономаренко М. Ад'ютант комбрига // Прапор Леніна. 1979. 31 липня.

⁶⁹ Пономаренко М. Кіндрат Рилєєв і Черкащина // Прапор Леніна. 1970. 3 листопада.

⁷⁰ Пономаренко М. М. О. Некрасов і Т. Г. Шевченко // Прапор Леніна. 1972. 11 січня.

⁷¹ Пономаренко М. Ідейна боротьба навколо Кобзаря // Прапор Леніна. 1981. 5 березня.

⁷² Пономаренко М. Голод 32–33 років // Вісник Золотоніщини. 2001. 8 грудня.

⁷³ Пономаренко М. Красногірський монастир // Златокрай. 1992. 16 червня.

⁷⁴ Пономаренко М. Репресії на Золотоніщині // Златокрай. 1993. 25 лютого.

⁷⁵ Пономаренко М. Хмельниччина на Черкащині // Краєзнавець Черкащини. Черкаси, 1992. Вип. 3. С. 5–9;

Пономаренко М. Хмельниччина на Черкащині // Холодний Яр. 1995. № 2. С. 11–13.

References

1. Baturina S., Boriak H., Korchemna I., Dubrovina L., Matiash I., Tytarenko O. (2004). «*Istynu vstanovliuie sud istorii*» : zbirnyk na poshanu F. P. Shevchenka : v 2-kh t. Kyiv. [in Ukrainian].
2. Brajchevs&apost;kyj M. (2003) Pryiednannia chy vozz&apost;iednannia. *Pereiaslavs&apost;ka rada 1654 roku (Istoriografii ta doslidzhennia)*. Kyiv, 294–298. [in Ukrainian].
3. Dieiev M. (2014). Kraieznavcha ta prosvitnytska diialnist Mykhaila Fedorovycha Ponomarenka. *Yunyi kraieznavets Cherkashchyny*. Cherkasy. [in Ukrainian].
4. Kalakura Ya. (2004). *Ukrains&apost;ka istoriografii*: kurs leksij. Kyiv: Heneza, 496 s. [in Ukrainian].
5. Khomenko V. (2016). *Narodnyi akademik*. Kyiv. [in Ukrainian].
6. Ponomarenko M. (1971). Bohuslav chy Buslav. *Ukrains&apost;kyj istorychnyj zhurnal*. 9, 94–95. [in Ukrainian].
7. Ponomarenko M. (1991). Cherkasy: taiemnytsia toponima. *Ukrains&apost;kyj istorychnyj zhurnal*. 4, 67–76. [in Ukrainian].
8. Ponomarenko M. (1992). Khmel&apost;nychchyna na Cherkaschyni. *Kraieznavets&apost; Cherkaschyny*. 3, 5–9. [in Ukrainian].
9. Ponomarenko M. (1995) Khmel&apost;nychchyna na Cherkaschyni. *Kholodnyj Yar*. 2, 11–13. [in Ukrainian].
10. Ponomarenko M. (2003). Kholodnoiars&apost;ka respublika. *Cherkas&apost;kyj kraj – zemlia Bohdana i Tarasa : kul&apost;turolohichnyj zbirnyk*. Kyiv, 594–605. [in Ukrainian].
11. Sosa P. (1994). Biobibliografichni slovnyk kraieznavtsiv Ukrainy. Ponomarenko M. F. *Kraieznavstvo*. 1–2, 17–19. [in Ukrainian].
12. Trokhymenko V. (2006). Patriarkh ukrainskoho kraieznavstva, narodnyi akademik M. Ponomarenko. *Bo ty na zemli – liudyna*. Cherkasy. 365–373. [in Ukrainian].
13. Yakovenko N. (2007). *Vstup do istorii*. Kyiv: Krytyka [in Ukrainian].
14. Yaremchuk V. (2009). *Mynule Ukrainy v istorychnij nautsi URSR pislia stalins&apost;koi doby*. Ostroh: Vyd-vo Natsional&apost;noho universytetu “Ostroz&apost;ka akademiia”. [in Ukrainian].
15. Yas&apost; O. (2014). *Istoryk i styl&apost;*. *Vyznachni postati ukrains&apost;koho istoriopysannia u svitli kul&apost;turnykh epokh (pochatok KhIKh – 80-ti roky KhKh st.)*: u 2 ch. Ch. 1. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy. [in Ukrainian].